

Йордан Йовков
Последна радост

I

Градът бързо се подновяваше и растеше. Но все пак оставаха много улици, където още можеше да се видят тихи, едновременни къшурки, скрити в гъстия листак на асми и овошки, обградени с високи като на крепост дувари, с тежки монументални порти, върху чиито посивели дъски не една влюбена двойка беше издълбала инициалите си.

Имаше също тъй и хора, толкоз много познати, толкоз неизменни и някак старинни, че без тях и без вехтите полусрутени къщи градът отдавна би бил съвсем друг. И ако лозята и градините на Газибоба, бараките на панаира, могилите и полето даваха багрите и характерните линии на пейзажа отвън – тоя външен изглед на града, който завинаги оставаше в паметта на родените в него, – тия хора пък даваха особения лик на живота му. Те бяха нещо трайно и необходимо, еднакво трогателно и свидно. Спомените на цели поколения се преплитаха с имената им и никой не можеше да си спомни за младите, без да си спомни и за тях. И наистина, в часове на носталгическа мъка за какво можеха да си говорят двама души от тоя град, когато случаят ги събереше някъде далеч? – За цъфналите вишни и зелените поляни около къошките в Газибоба, за веселия и шумен празник на панаира, за разходките по шосето, за много други неща още. Но веднага, със светнали от възлнение очи, те ще се запитат: „А помниш ли дядо Слави? А Рачо Самсара? А Люцкана, Люцкана?“ И тия две-три имена изведнъж и с поразителна яснота ще възкресят пред тях всичката прелест на доброто старо време.

Тия общи любимци, живи паметници на миналото, не бяха малко. Напротив, това беше пъстра и многобройна галерия. На първо място можеше да се тури дядо Слави. Той беше умопобъркан човек, но не буйствувахе и не пакостеше никому. Лудостта му, кротка и безвредна, се проявяваше в някакво надменно величие и грандомания. Ходеше си той в старовремските си и неизменни дрехи – бозави потури и аба, – но спретнат, чист, с важна и горда походка и гърди, окичени с разноцветни тенекийки, железа и дрънкулки, които според него изобразяваха ордени и медали. Усмивка не знаеше това строго и навъсено лице, челото му никога не се разведряше от гъстите бръчки на мисъл и грижа. В някой горещ летен ден дядо Слави влизаше в кафенето на Ачика. Той не поглежда никого, никого не поздравява, сяда настрана и без да проговори, с един само къс и величествен знак си поръчва кафе. След това сема

шапката си, отпуска глава на гърдите си, заглежда се прехласнато в пода и тъй силно изпъшква, че обръща вниманието на всички.

– Какво има бе, дядо Славе? – питат го.

– Какво ли? Какво ли? Огън гори на главата ми бе, хора! Кое време е, а? – Жетва. Сто и двайсет хиляди жетвари съм турил на чифлика си. Сто и двайсет хиляди! Искат хляб, искат вода, искат пари. Огън гори на главата ми, ви казвам, огън!

Той е зает много, няма време за губене, изпива кафето си шумно и на големи глътки, става и си излиза сред внушителния звън на безбройните си медали.

– Пст! Мяу! – вика подире му някое хлапе.

Само тоя омразен звук не можеше да търпи иначе кроткият дядо Слави. И веднага той забравяше и грижите си за чифлика, и гордото си достойнство на цар, кипваше от яд и немилостиво подгонваше босоногия дявол. Но тоя не е вече сам, а цяла тълпа, всички до един зли, досадни и нахално безстрашни, защото заплашеше ли ги някоя сериозна опасност, възлагаха всичките си надежди на босите си нозе и се губеха като дим. За да се появят, разбира се, от друг ъгъл на улицата. Войната се разпалваше, местеше позициите си и отминаваше към крайните квартали. „Пст! Мяу!“ – се чуваше от едната страна, гневни закани от другата, а хвърлените камъни описваха големи дъги, които се пресрещаха и кръстосваха във въздуха. Това траеше с часове. Сто и двайсетте хиляди жетвари оставаха и без обяд, и без вечеря, но те можеха да потраят, защото бяха толкоз действителни, колкото и ордените, които кичеха гърдите на дядо Слави.

Друг не по-малко известен човек в града беше Рачо Самсарът. Но ако дядо Слави беше луд, Рачо беше напълно нормален човек. Нещо повече дори: тоя млад човек притежаваше редки способности и голяма интелигентност. Но кой знае, книгите ли, голямата му бедност ли беше причината, или пък самата му орисия беше такава, но той беше съвсем негоден за каквато и да било работа. Някакъв откършлек от безгрижната и весела бохема на големите градове, случайно отвеян и попаднал тука. Окъсан, черен и чорлав като циганин, с открито и смело лице, на което светеха две малки и живи очи, широкоплещест и як, той знаеше много, много беше чел, говореше вдъхновено и от неговата цветиста и образна реч, като искри под огниво, се сипеха сарказми, остроумия и парадокси. Тоя човек притежаваше най-чувствителната съвест, при това – и големия кураж да нарича всяко нещо направо с името му. Всеки знаеше безбройните грехове, които тежаха върху съвестта на богатите градски

първенци, знаеше ги, но предпочиташе да си мълчи и почтително им сваляше шапка. Рачо Самсарът не правеше това. Всеки път, когато му се удадеше случай, той им говореше такива речи, че макар и всичко да минаваше като шега, очите неволно се навеждаха и върху охранените и самодоволни лица минаваше гузната сянка на смущение и срам.

Не го преследваха и не го мразеха за това. Напротив, отвръщаха му с нескривана симпатия и уважение, с едно страхопочитание дори. И като бяха уверени, че той може да работи, но няма средства, събираха помежду си пари, отваряха му кога някоя книжарничка, кога – друго някое търговско предприятие, или пък му намираха чиновническо място. Рачо влизаше между хората и се очовечаваше малко. Но това траеше късо време. Още неизносил новите си дрехи, той напущаше работата си и заживяваше пак по старому, безгрижен и свободен като птица, пълнеше кафенетата с гръмовитото си красноречие и върху лицата на довчерашните си благодетели хвърляше думи, които шибаха като камшик. Не всякога това минаваше благополучно. Но Рачо беше смел, приемаше сражения и при най-голямо несъответствие на силите и успяваше да излиза с чест из тях, само че драскотините и раните по лицето му ставаха повече и дрехите му се окъсваха дотолкоз, че приличаха на старо някое знаме.

За по-късо или по-дълго време, благодетелите му се отказваха от него и търпяха лудориите му, като на зло и непоправимо дете. А това беше истински терор, който Рачо упражняваше навсякъде. Даваха, например, представление. Пиесата е вече към втория или третия си акт и тъкмо на най-патетичните места, когато градските учители и учителки напругаха всичките си сили и мислеха, че достигат вече Коклена и Сара Бернар, изведнъж вратата на салона се отваряше с оглушителен трясък, влизаше някой и с висок глас почваше да прави бележки върху играта на актьорите или между техните реплики вмъкваше и свои. Това беше Рачо, който пристигаше в театъра последен и пиан. Не се опитваха да го пъдят, защото скандалът щеше да стане по-голям. Оставяха го и представлението продължаваше по тоя нов и странен начин: едни действащи лица на сцената и друго в партера – Рачо, който влизаше тъй в ролята на хора в старогръцките трагедии.

Прочут човек в града беше и Кръстан касапинът, макар неговата слава да беше от по-съмнително естество. Това беше снажен здравеняк с изпъкнали очи и хайдушки мустаци, при това надарен с такава необикновена сила, че сам, без да му помага някой, без да си служи с каквито и да било инструменти, вѝжа, върлини и други, хващаше бивола за

рогата, завалише го, извиваше шията му и го заколваше като яре. Един или два пъти най-малко в седмицата Кръстан се напиваше и устройваше живописни зрелища из улиците. Може да се помисли, че тоя силен човек, настървен от кървавото си и жестоко занятие, ще върши страшни изстъпления, когато е пиан. Нищо подобно. Кръстан дигаше наистина много шум, ходеше от кръчма на кръчма, предвождан от цигулари, върху челата на които лепеше сребърни левове, провикваше се, носеше застрашително палтото си, наметнато само върху едното рамо, но всичките му буйства се свършваха с много изпотрошени шишета и чаши, или пък някой стол или някоя маса, които той, за да покаже силата си, обичаше да издига със зъби. И ако имаше някой, който редовно да си теглеше от тия оргии на касапина, това беше жена му. Като се върнеше в къщи, имаше или нямаше причини, той я набиваше хубаво, най-вече защото била бездетна, изпъждаше я навън и сам се затваряше и заспиваше кралимарковски сън от цяло денонощие. В това време Кръстаница, изподраскана, чорлава и разплакана, отиваше да се оплаква ту в общината, ту у майкини си, или пък се тръшкваше из бурена в градината, скубеше косата си и виеше като вълчица.

Не едно, не две имена можеха да се изредят на хората от рода на дядо Слави, Рачо Самсара и Кръстан касапина, но докато и те, и подобните им, въпреки всичката им забавност, будеха съжаление, осъждане или неодобрение, имаше един човек между тях, едничкото име на когото можеше да докара усмивка и на най-начумереното лице, да развесели и да смекчи и най-мрачната душа. Тоя човек беше Люцкан, единственият продавач на цветя в града.

II

Нещо много оригинално, полусмешно и полусериозно имаше и в характера, и в самата фигура на Люцкана, тъй добре позната на мало и на голямо. Тоя кротък и простодушен човек можеше да има само едно настроение: някаква възторжена мечтателност, някакво тихо и самодоволно блаженство, за което сякаш нямаше никакви видими причини. Тая безгрижна и безобидна душа на птичка божия, която нито жене, нито сее, а се задоволява само с хубавото слънце и въздуха, който диша – беше определила и самата му професия. Но Люцкан продаваше цветя само през пролетта и лятото. В града нямаше никъде топъл цветарник и през зимата не без скръб и без мъка той трябваше да сменя занаятието си с друго, не тъй почтено и красиво: продаваше семки, фъстъци и лешници. Малко усърдие влагаше той в тая работа и всеки път свършваше със загуба, защото, човек с меко и нежно сърце, не можеше да устоява на молбите на младите момичета, даваше им повече, отколкото трябваше, и тъй се разоряваше. Но материалните щети не бяха в състояние да смутят тишината и блаженството на душата му, защото Люцкан беше и поет. Всички знаеха неговото знаменито стихотворение „Люцкан гори в червени пламъци“ – поема. Собствено, знаеха само отделни някои строфи, защото издаването на цялото произведение Люцкан отлагаше, докато получеше подкрепата, която, според него, му била обещана от едно много високо място.

Възторжената и светла душа на Люцкана беше създадена за свърталище на любовта. И наистина, като всеки поет, той беше безумно влюбен, и то в най-хубавото момиче в града – Цветана. Тя беше дъщеря на един от най-първите чифликчии в околността. По една отколешна традиция, която заможните семейства още пазеха, Цветана се учеше в Роберт колеж в Цариград, но всяка ваканция прекарваше тука. Тя беше хубаво момиче, мургава, с черни и замислени очи на сърна, с една доста едра луничка на едната си буза. В града може би имаше по-хубави момичета от нея. Но туй, което липсваше на тях, а всички виждаха у Цветана, беше тая непринудена грация, това тънко благородство и достойнство, което идеше от цялото ѝ същество. Тя не дружеше почти с никого, намираха я надменна и горда, говореха зле за нея. Но приятел или враг, млад или възрастен, човек не можеше да не се загледа в това момиче, което само като че не виждаше никого, пристъпваше бавно,

съсредоточено в себе си, чуждо на всичко околно – гордата и недостъпна самотност на царкиня, доведена от далечна земя.

Люцкан не криеше чувствата си към нея и лекомислен и бърбича, каквото си беше, говореше за любовта си навсякъде и на всички. Разбира се, хората се шегуваха и смееха. И всъщност, любовта на Люцкана беше само opakито на друга, истинска и сериозна любов. Защото не беше тайна за никого, че в Цветана е увлечен младият градски инженер, но кой знае защо не успяваше поне толкоз, колкото и сам той, и другите очакваха. Запазен е и досега един особен документ от тая тъй известна история. Инженерът работеше по това време общия регулационен план на града. И когато всичко беше вече готово и трябваше да се поставят наименованията на улиците, той направи едно своеволно изменение на официалния проект: улицата, в която живееше Цветана, той я кръсти на нейно име. Много по-късно от времето, към което се отнася тоя разказ и когато романът на инженера беше добил вече съвсем други край, трябваше да се изпълня изработеният от него план. Престъплението беше открито, но самата история тъй много беше занимавала някога целия град, щото всички уважиха чувствата на инженера и не зачеркнаха новото име на улицата. И досега тя носи това странно за чужденците име: „Цветана“.

Инженерът беше най-добрият приятел и покровител на Люцкана. Той му даваше и малкия капитал, необходим за търговията му, подаряваше му и всякакви дрехи от гардероба си, бомбета и рединготи, малко поизносенички наистина, но прилягаха доста добре върху слабата и нежна фигура на Люцкана. Тъкмо това облекло беше и една от причините на неговата голяма популярност. От друга страна, макар и да прекарваше времето си в сухи математически изчисления и чертежи, младият инженер не беше чужд на литературата и изкуството. Вярно е, че кой знай защо най-великият поет за него от всички времена беше Леопарди и към неговата мрачна и меланхолична поезия той показваше голяма слабост. Неговото име беше на устните му, негови стихове цитираше. Но сам пък беше извънредно жизнерадостен момък, духовит и весел, при това – и същински хубавец. Разбира се, неговото влияние върху Люцкана се простираше и в тая област. Говореха дори, че инженерът не е съвсем чужд в създаването на прочутата поема за червените пламъци. Но в друг един случай неговото влияние и дружба с Люцкана бяха дали по-положителни и по-полезни резултати. Той го запозна със сложната и тънка наука за цветята, с емблематичното значение на багрите им, и особения алегоричен говор, който се изказва, чуто или нечуто – все

едно, – когато се подаде някому едно каквото и да било цвете. Това беше приятна и сантиментална игра, създадена от въображението на старото романтично време, доведена до най-голямото си съвършенство през тия дни, когато благородните и храбри рицари, напуснали за кратко време походите и битките, заменили тежките доспехи с копринени дрехи и щраусови пера, бляскаво и галантно са флиртували из широките зали на замъците. Готовите рецепти на тая наука за сърцето инженерът беше намерил или в някой отдавна забравен роман, или в покритите с прах томове на някоя енциклопедия. Но тъкмо тая наука трябваше на Люцкана. И благодарение на възторжената и природна любов, която имаше към професията си и към цветята, той тъй добре усвои и изучи уроците на инженера, тъй майсторски ги прилагаше и доразвиваше и от себе си вече, че не само засили търговията си, но тъкмо сега спечели най-голямата си слава.

Не само Люцкан, но който и да бил друг от града мъчно можеше да разбере лукавия и таен план, който инженерът беше вложил тука. Простодушният, наивен и глуповат цветар можеше да говори всичко, без някой да обръща внимание на думите му, защото всички бяха свикнали да се забавляват и шегуват с него. Но ето, изведнъж той започна да говори, поне когато продаваше цветята си, умно, интересно и приятно. Имаше и смисъл в думите му, и някаква елегантна и поетична алегория, която тъй допаднаше на сърце. Люцкан беше почнал да прилага науката си за езика на цветята. Успехът беше голям. Дори Цветана, която по-рано и недоизслушваше бръщолевенията на смахнатия поет, започна да се замисля върху думите му. Но нейното учудване не беше за дълго. Скоро, много скоро тя разбра, че други влагаше тия смели и страстни изповеди в уста на простодушния продавач. Всичко това беше все пак тъй невинно, че тя не искаше и не можеше да се сърди нито на единия, нито на другия. Имаше дори и нещо твърде забавно: тия тъй далечни един на други хора, също като в Сирано де Бержерак, съединяваха се и се сливаха в едно лице, в един човек, който трябваше да бъде мистериозният герой на романа.

Всяка вечер, когато слънцето се наклоняваше на запад и сянката на тополите се простреше напреки през улицата, Цветана сядаше на прозореца и четеше. И ето, откъм близкия ъгъл се задаваше Люцкан. Той е гологлав тоя път, оставил е бомбето си, защото е топло, защото косата му е тъй гладко причесана, че лъщи и свети, като гарваново крило. Възмургавото му лице сияе от блаженство, клепачите му, които природно са полуотпуснати, придават на погледа му нещо мечтателно и унесено.

Той е щастлив, както всякога, таблата му е пълна с цветя и пресните, току-що откъснати лалета, зюмбюли и карамфили по-ярко блещат сред черния цвят на редингота му. Всяка вечер, продадеше ли нещо другаде, или не, той трябваше да мине без друго оттука.

Цветана го съглежда и се усмихва. Над белите ѝ като сняг зъби трепти черната ѝ луничка. Какво щеше да каже сега Люцкан или по-право – какво щеше да каже другият през неговите уста? Люцкан се спира под прозореца, поздравява, взема цяла китка розови зюмбюли и с една галантност, в която се съглежда не умение, а продължителна дресировка, кланя се и я поднася на Цветана.

– Зюмбюли – напевно говори той. – Радост от сърце!

Това е само емблематичното значение и веднага той прибавя най-важното – говора на цветето:

– Щастлив съм и любовта ми дава надежда!

Разбира се, Люцкан е далеч от мисълта да придава на тия думи нещо повече от общия смисъл, който те имат в неговия речник за символичното значение на цветята. Но Цветана разбира добре всичко. Защото едвам вчера той беше ѝ поднесъл друга китка с думите:

– Полски маргаритки. Сърдечна простота. Моята любов е чиста!

Цветана и сега се смее, поема с бялата си ръка розовите зюмбюли и ги поднася към лицето си, тъмните ѝ очи изпускат лучи, устните ѝ се аленеят. Тя е тъй хубава с черната луничка на бузата си! Люцкан се вглежда в нея и поглъща всичко с погледа си и не толкоз за себе си: всяка подробност за настроението ѝ, за изгледа ѝ, за тоалета ѝ, за думите, които ще каже – всичко той ще трябва да запомни добре. Защото инженерът беше вече на разходка по шосето, той щеше да го намери там и, както всякога, надълго щяха да приказват.

Така биваше всеки делничен ден. В града кипеше трескава работа. Улиците бяха задръстени от кола, всички магазини бяха отворени, около изложената навън стока се трупаха многобройни групи селяни. По сички посоки тичаха и се разминаваха хора, тъй унесени в грижите си, че не сварваха дори да се поздравят, нямаха време да се спират и само отдалеч и високо разменяха по някоя дума. И сред кипежа и глъчката на тая навалица, сред която звънтяха пари, правеха се шумни пазарлъци, прехвърляха се стоки от една ръка в друга – нещо странно беше нечаканото появяване на Люцкана. Той върви бавно и тържествено по средата на улицата, таблата му е пълна с цветя, усмихнат е и доволен. Никой не мислеше да купува. Люцкан никого и не канеше. Като че неговата работа беше не да продава, а само да разнася тия цветя – вдъхновена някаква

Последна радост

лития на хубавия слънчев ден, на младостта и на любовта.

III

Съвсем друго биваше в празничен ден. Настъпваше тази особена промяна, която може да се види само в провинциалния град. Преобразяваше се всичко, и хората, и градът. Ковачи и железари, които, почернели и зацапани със сажди, до вчера бяха въртели тежките чукове; арабаджии и столари, които по бели дрехи сновяха като призраци из прашните работилници, изпълнени с оглушителния шум на триони и стругове; обушари, шивачи и сарачи, които не подигаха очи от иглата; матрапази и джамбази, които тичаха като луди по стъгдите и мегданите; всички тия хора, погълнати до вчера от грижи и тежък труд, се появяваха сега, облечени в нови дрехи, спокойни и доволни, с един особен пламък в очите и с радостна усмивка на лицата си. Градът – и той изглеждаше съвсем друг: по каменните калдъръми не гърмяха селските коля, стоката беше прибрана, улиците бяха пусли и безбройните магазини и работилници, със спуснати ролетки и затворени врата, мълчаха важно и строго, подобно на стопаните си, които се пристягаха в новите си палта и закопчаваха всичките си копчета. Празникът личеше във всичко. И слънцето по-ярко светеше, и небето по-хубаво се синееше, и в гръмките удари на камбаните звучеше сякаш някаква голяма и чиста радост, която пълнеше целия свят.

Обичаят искаше не само да се извадят новите дрехи от скриновете, но и да се похапне добре, продължително и весело, с хубаво вино и драги гости. Затова през цяла сутрин и до късно подиробед из града рядко се виждаха хора. Но щом слънцето се наклонеше към залез, всички едновременно, като че по даден знак, излизаха навън.

Разходките ставаха по шосето, извън града. Всички излизаха тъй, както са били в къщи, с целите си семейства и с гостите си. Безкрайна върволица от по-малки и по-големи групи бавно и тежко пристъпваха една след друга. Богатите търговци и чифликчии, и едните, и другите свикнали на делничната охолност, сякаш се задушаваша сега в коравите си яки и новите си дрехи, стесняваха се и съвсем неспокойно пристъпваха по калдъръма. Нещо по-величествено и по-самоуверено имаше в държането и походката на техните съпруги. Тия горди дами бяха претоварени с накити и скъпи материи, в шапките, перата и костюмите им можеше да се проследи модата през всички епохи. Но това не смущаваше нито една от тях и тъй като всяко домашно огледало, като стар и послушен

слуга, успяваше да скрие много нещо от истината, смешното и неугледното се виждаше само у другите. Всяка дама беше спокойна за себе си и от височината на своето превъзходство хвърляше насмешливи и презрителни погледи наляво-надясно. Смирени и кротки, като пилци около сърдити квачки, вървяха младите и крехки девойки. Имаше ли някой недостатък в тоалета им – това никой не можеше да каже, защото младостта и разцъфналата хубост изкупваха всичко друго.

Но първенството в блясъка и разкоша, в галантната любезност и слободия се падаше на златната младеж. Еснафски калфи, млади търговци, писари, големи и малки чиновници – всички тия млади хора се редяха на големи тумби, весели, жизнерадостни и пъргави, като млади коне, които се готвят за надпрепускване. Какъв цвят, каква чудновата и смела кройка не можеше да се не види в тия разнообразни накити и облекла: жълти пантофи и големи кичури от връзки, подгънати нагоре крачоли, за да открият копринените чорапи, златни ланцове, които се разделят към двата джеба на жилетката, която в повечето случаи е фантазе, а панталоните – пепита. И никой фехтовач не би могъл да върти тъй рапирата си, както тия млади хора умееха да въртят бастончетата си. Празникът – това беше най-доходният ден за Люцкана. Отрано още той е на мястото си. Преди още да се почнат разходките по самото шосе, всички непременно минаваха по големия мост на края на града, наречен от местните поети „Мостът на въздишките“. Люцкан е тука с препълнена табла цветя. Младите хора не почваха разходките си по шосето, преди да се спрат при него и да си купят по някое цвете. Какво ще бъде то – с какво емблематично значение и с какъв говор, – от това зависеше много нещо. А всички тия затруднения можеше да разреши само Люцкан. И когато най-после те намираха подходно цвете и го затъкваша в петелката на палтото си – това вече беше един условен знак, една открита декларация, един смел лозунг, с който решително прекриваха моста. Целият град почти е вече тука. Слънцето се докосва до върховете на овошките в лозята и скоро ще залезе, поляните възхитително се зеленят. Назад и напред по шосето се движат безбройни групи, месят се тъмни и светли облекла и като големи бели, сини и червени цветя блещят отворените дамски чадъри. Последна по шосето се появява и Цветана. Нищо повече няма в тоалета ѝ от това, което тя си носи всеки ден, но все пак присъствието ѝ веднага поличава. Тя върви сама насреща безбройното множество, което вече се връща, и макар хиляди очи да се взират в нея, тя като че не вижда никого. Някои я поздравяват, тогаз поздравява и тя, лицето ѝ изведнъж просиява и усмивката ѝ добива неизразима прелест от

черната луничка на бузата ѝ. Разбира се, подире и жените почват своите одумки за голямата ѝ гордост и недостъпност, но младите хора, всеки един от които носи, като малко знаме, някое цвете на бутониерката си, забравят поне сега емблематичното му значение, забравят и разпуснатата си смелост. Те се заглеждат продължително в това хубаво момиче, нечистият огън в очите им загасва, а в душите им ляга непонятна скръб по нещо непостижимо и далечно. – И защо пък не се вземат? – говорят някои, като гледат как инженерът с дълбок поклон и високо подигната шапка поздравява Цветана. – Защо не се вземат? Такава са си лика-прилика! Поклонникът на Леопарди е също сам, изконтен, с пардесю върху едната си ръка, с бастон в другата. Той изглежда замислен и печален, но това не ще да е съвсем искрено, защото всъщност той се радва на добро настроение и отлично здраве.

Нова вълна от любопитство раздвижва множеството, разменят се пак знаменателни усмивки и погледи, когато след малко всички започват да срещат инженера, поел обратна посока по шосето. И уж случайно, на двайсет крачки след него върви Люцкан, който съвсем не умеє да се преструва, личи ясно, че се приготвя за нещо, и тържествено някак, също като дискос, носи тавата с цветята си. Мнозина не могат да се въздържат и се обръщат. Инженерът среща Цветана и за втори път любезно я поздравява. Нищо повече от това, но малко по-назад става нещо друго: с извънредно дълбок поклон, цял усмихнат и гологлав, Люцкан спира госпожицата и рови из цветята. Всички добре виждат, че той ѝ подава някакво цвете, казва ѝ нещо толкоз весело, че Цветана дълго време се усмихва след това.

– Люцкане, Люцкане! – почват закачките си ония, които са наблизно. – Има нещо, Люцкане!

– Наша работа си е то! – отговаря Люцкан и крадешком изпод око търси приятеля си, който е отминал напред, чука с бастона си и гледа в земята.

Слънцето отдавна е заседнало и върху запаления запад, като назъбена черна стена, се тъмнеят овошките в лозята. Над полето припада здрач, стадата, които вече се завръщат, се крият в потъмнелите поляни. Чува се само мелодичната песен на звънците. Мравунякът от хора опразва шосето, прибира се в града и ония, които са позакъснели, трябва да правят път на чердата добитък, която нечакано се появява сред облаци от прах. Файтони пристигат един след друг и, верни на професионалната си суетност, лудо препускат и без това изморените коне, отрупани с тежки плетеници от звънци. Тъкмо в това време някои любопитни

могат да се позапрат и да наблюдават вечерната служба на Ставри фенерджията: с удивителна сръчност, за няколко секунди само, той опира стълбата си на дирека, покачва се на две три стъпала, запаля лампата, туря изчистеното и приготвено от по-рано шише, нагласява пламъка и като хвърля стълбата си на рамо, тича вече към друг фенер. И както един след други блясваха тук-таме из улиците тия бледи пламъци, също тъй се появяваха една след друга и звездите на небето. Мръкваше се.

IV

Но шосето не оставаше празно. Дълго време там още продължаваха разходките си младите хора. Изгрява месецът. С шапки в ръце, открили лицата си на топлия вечерник, с бухнала над челата коса, с пламнали очи, в които се чупеха червените лъчи на луната, младите хора слизат по шосето и с пълен глас пеят любовни руски романси. След срещите и разменените погледи през деня, след символичния говор на цветята, забучени на гърдите им, тая сърцераздирателна музика беше последното и отчаяно средство на техния празничен флирт.

Почтените и възрастни хора, наедно със семействата си, пълнеха в това време „Зала Съединение“. Това беше единствената бирария и най-големият театрален салон в града. Многобройните маси са заети до една. Но дълго време още никой с никого не може да се види, защото двете ацетиленови лампи, толкова на мода тогава, бяха спуснати ниско и, въпреки усилията на цялата прислуга, не можеха да се запалят. Най-последно, след като бяха се изредили там всички механици и железари от града, лампите се запалват, ослепителна светлина залива целия салон, слугите победоносно теглят въжата и капризните светила тържествено и бавно се издигат над главите на ликуващия народ. Задържаното веселие избухва изведнъж, поръчки се дават от всички страни. На жените поднасят цветна лимонада, бира – на мъжете. Но още при втората чаша те не могат да издържат, намират това питие за безвкусно и блудкаво и след едно малко спречкване с жените, които глезено ги заплашват с пръст, почтените съпрузи оставят всяка преструвка, поръчват си люта ракийка с всичкото разнообразие на провинциалното мезе. Жените все още протестираат, но скоро и те се съгласяват да заменят цветната лимонада с бира. Веселието става непринудено и живо, висока и забъркана глъчка изпълва салона. По-старите незабелязано се увличат в горещи препирни и разговори, младите пък момичета се усещат по-свободни. И вместо да гледат хрисимо пред себе си, както досега, те тъй отместват столовете си, че свободно могат да виждат, където си искат. Това става почти на всяка маса. Разменят се погледи и усмивки, въодушевляването расте и еднакво от всички се чувства нужда от нещо, което кой знае защо още такъснява. Някои по-нетърпеливи често поглеждат вече към вратата.

– О, Люцкане! Тука! Тука-а-а! – неочаквано извиква някой и силният той бас проочава из целия салон, като тръба.

Всички се обръщат: влиза Люцкан. Той бърза и високо с двете си ръце издига таблата си, препълнена с нови цветя. Светлината на ацетиленовите лампи пада право пред тях и всички тия бели и червени рози, далии, кремове и карамфили ярко блещат и се усмихват, пресни, хубави, обвояни още с роса и ношен хлад.

Салонът гръмва от викове и шум. Всички викат Люцкана, чукат по масите, махат с ръце.

– Тука! Люцкане, тука! – реве отново гръмоподобният бас.

Люцкан се спира и не знае къде по-рано да отиде. Някои стават, ограждат го и почти насила го повеждат към масите си, други се мъчат да го върнат и не дотам деликатно го дърпат за пешовете на редингота му.

Люцкан не се сърди. Напротив, това голямо внимание към него извънредно го ласкае. И без да е турил капка вино в устата си, всичкият този шум, веселие и смях изведнъж го опияняват. Той е поет и вдъхновението му иде изведнъж: никога той не е тъй изобретателен, тъй забавен, никога не прилага тъй сполучливо своята прочута наука за цветята, както сега.

Купуват цветя от всички маси. Купуват ги не толкоз за самите тях, колкото да се посмеят от сърце на нечаканите и весели фрази, с които Люцкан подава всеки стрък и които напомнят пророческите наричания, когато се вадят пръстени.

– Роза! – говори Люцкан. – Бяла! Любов, която въздиша.

Или пък:

– Меникша, жълта меникша! Раздяла. Защо съм тъй далеч от тебе?

И всички тия добродетелни съпрузи, с изстинали вече сърца, кое на шега, кое наистина, се трогват, подават си помежду цветя и не без вълнение повтарят думите на Люцкана. Разчувствува се дори и Кръстан капипинът. Той става прав, държи в ръката си едър червен цвят и посяга към върната си съпруга.

– Флок ли? Пламък, значи – повтаря той думите на Люцкана. И като го затъква в косите на обърканата си жена, той не съвсем нежно добавя: – Горя за тебе!

Но тая пламенна изповед тъй малко отговаря на истината, че по всички маси наоколо гръмва оглушителен смях.

Към младите хора обаче Люцкан е по-внимателен и по-искрен. Той е в течение на всички любовни истории и с един бръз поглед изведнъж схваща какво е положението, долавя и погледите, и усмивките, които се кръстосват. Той е сега при масата на пощенския началник Керанов. Тук е и дъщеря му, хубавичката и черноока Иванка. Люцкан знае, че върху

бедното момиче вечно тежи безмилостният терор на майка му, но сега Иванка тъй се е поизместила, че може бързо и крадешката да поглежда обожателя си, изконтения секретар на мировия съдия. И докато всички на масата си разменят цветя и се смеят на галантните бележки, които Люцкан нарочно сипе по-щедро, той подава на Иванка стрък синя темнуга и ѝ шепне за сметка на секретаря:

– Теменуга! Скрита любов. Бъди благоразумна!

Бял карамфил пък, което значи чистота, той подава на Ирина, дъщерята на богатия търговец Драгнев. И това не е случайно. Въпреки явното несъгласие на надменните и упорити родители, нея смееше да я иска Пантев, беден, но хубав момък, при това изкусен цигулар. И Люцкан, като подава на Ирина белия карамфил, много на място ѝ шепне:

– Моите чувства са чисти!

Но като опитен диригент, Люцкан дава ухо не само на приятните и нежни тонове, които издават струните на тия влюбени сърца. Той не само насърчава; не само успокоява и гали. Той е способен да направи и строг укор, ако това е потребно. Ето палавата и весела Сийка Стефанова, която нарочно любезничи с Вълча шивача, и то не за друго, а само да подразни изгорника си Дамянов. А на една отдалечена маса той, измаменият любовник, рови с пръсти косите си, пие чаша подир чаша, гледа мрачно пред себе си и пее „Помниш ли, мила!...“ А след това, всички знаеха, щеше да последва истеричен плач. Затова и Люцкан подава на Сийка бял нарцис и строго, почти сърдито ѝ шепне: – Нарцис. Студенина. Ти си без сърце!

Много скоро таблата на Люцкана се изпразва. Мнозина се сърдят и високо се обясняват с него, че ги е забравил.

– Люцкан! – обажда се презрително гръмоподобният бас. – Люцкан гори в червени пламъци. По-е-ма!

Това е Вартоломей Вардев, секретар на архиерейското наместничество и първи бас в черковния хор. Той също не е получил цветя и започва да си отмъщава.

Цветята на Люцкана, още повече неговите наричания, бяха втели последната и най-силна струя във веселието на „Зала Съединение“. Много шишенца с ракия и много бира бяха се извървели, докато се коментираха емблематичните значения на цветята. Но тукашният човек никога не губи чувството на мярка. Наближаваше десет часът, значи, време беше за в къщи. Един след други всички стават да си ходят, толкоз повече че Кръстан касапинът, вече съвсем пиян, беше станал и се готвеше да дига масата със зъби, докато жена му, още с червения флок

в косите си, мъчеше се да го вразуми и сърдито го ругаеше. На друга ма-са пък Рачо Самсарът беше почнал съкрушителна филипика против всичко и всички.

Люцкан не си отиваше веднага и това беше голяма грешка от него-ва страна. Защото тъкмо по това време влюбените песнопойци по шосе-то се завръщаха от сантименталните си разходки и нахлуваха в „Зала Съединение“, също като хуни. С Люцкана те се отнасяха не съвсем вни-мателно. Тъй като таблата му беше празна и той не можеше да им даде цветя, те го караха, кое с молба, кое насила, да им декламира поемата си, закачаха се и се шегуваха най-жестоко.

Разгален от голямото внимание, с което преди малко беше окръ-жен, Люцкан искаше да се държи към младите хора високомерно и гор-до, но това, вместо да ги укроти, още повече ги настървяваше. Те пощу-ряваха, дърпаха полите на редингота му, удряха с юмури бомбето му и го докарваха чак до ушите му, или пък просто го тръшкаха в земята, за да видели, както казваха, празник ли е утре, или делник. Работата стига-ше до кавга, от която, разбира се, пострадваше пак Люцкан: обиден и разплакан, той се изскубваше из ръцете на мъчителите си с изпомачкано бомбе и разкъсан редингот, раздвоен отзад като опашката на ластовичка.

Люцкан беше сирак и преживяваше при гостилничаря дядо Руси, който не го оставяше и през тежките зимни дни, когато търговията с фъстъците отиваше все на загуба. В замяна на това, Люцкан правеше на стареца някои дребни услуги и с цветята, останали непродадени в дел-ничен ден, украсяваше масите на гостилницата. Дядо Руси обикновено преглеждаше тефтерите си, когато Люцкан се завръщаше, и с един пог-лед само изпод очилата си разбираше всичкото нещастие с бомбето и редингота.

– Колко пъти съм ти казвал – кротко говори той – да не се застоя-ваш с ония хаймани.

В гостилницата е и Митю Караколев, прочут ловец, който доставя-ше дивеч на дядо Руси. Митю е добродушен човек, нисък, набит и цял космат като Исава. Природата беше го надарила и със силен глас, гово-реше всякога високо, като че се караше някому, а когато викаше кучето си в гората, чуваше се – тъй поне уверяват – на цели десет километра.

Докато Люцкан разказваше патилата си, Митю слуша разсеяно и явно е, че не разбира нищо. Той току-що се е завърнал от лова си, душа-та му е пълна с ведрината на полето и очите му още виждат зеленото море на житата. При това той е донесъл сега три заека, които висят

закачени настрана, и тъкмо разказваше как ги е убил.

– Остави тия вагабонти – пресича той Люцкана. – Слушай какво ще кажа по-нататък. Та... връща се онзи ми ти заек и подир него и Чакалът, зърна го, влезе пак в дирите му. Думам си: „Дърт си ти, ама не можеш излъга моя Чакал“...

Митю разказва ловджийските си истории с най-голямо увлечение. Той не само подробно описва всички перипетии, но и някои сцени подробно ги възпроизвежда: как стоял, как се приготвил и снишил, и в същото време с удивителна прилика имитираше лая на кучето си, с всичките негови нюанси, било когато е далеч, било когато приближава вече заека. И той се забравя и неусетно тъй издига гласа си, че стражарят, който е наблизил на пост, започва да наднича на прозореца, като мисли, че се е случило нещо. Но и Люцкан е забравил вече нещастията си. И той, и дядо Руси, усмихнати и прехласнати, слушат забавните истории на ловеца.

V

Обяви се мобилизацията. Поне за Люцкана, чужд на всяка политика, това като че доде изведнъж и нечакано. Първия ден нищо особено нямаше. Продължително и тревожно, като за пожар, биха камбаните на всички черкви, в кафенетата, по улиците и по мегданите се трупаха хора, които възбудено жестикулираха и разказваха новини. Появяваше се понякога Пенчо глашатаят и сухите удари на барабана му събираха плътни тълпи, които пак тъй се и разсейваха. Работилниците се затваряха, чиновниците напущаха канцелариите си. Всеки бързаше да пригответи нещо за себе си и семейството си и до късно вечерта цареше голямо движение и лутаница. Но всичко още беше някак съдржано, спокойно, загрижено.

На втория ден обаче стана нещо необикновено. Започнаха да идат запасните от селата. Улиците на града се изпълниха с каруци, натъпкани с млади и здрави хора, които сякаш отиваха на сватба: всички бяха окичени с китки и пуканки, развяваха се байраци, свиреха гайди. Лудешки провиквания цепеха въздуха, ечаха песни и тая страшна врява още повече подлудяваше потъналите в пяна коне, и те също тъй окичени с бели кърпи. Дълго време траеха тия рискувани препусканици из улиците и около кръчмите, където се изпиваше много вино и, по стар юнашки обичай, чашите се доизливаха върху гривите на конете.

Най-последно колята се оставиха по ханищата, запасните се събираха по мегданите и тръгваха към гарата. Това беше нестройно и объркано шествие, но внушително и могъщо. Гърмяха големи тъпани, свиреха гайди, наклоняваха се ту на една, ту на друга страна разноцветни байраци и след тях с песни, с непрекъснати провиквания вървяха многобройни групи. Редяха се най-разнообразни лица, най-пъстри носии. Минаваха главанци с червени елечета и бели ръкави, възникски, но тантурести и набити, сякаш тежки трупи, насечени от някоя гора; минаваха и бабадашки преселници, високи, сурови и мрачни, с четвъртити калпаци, големи като шиници, и с черни като облаци потури; минаваха най-последно котленски и жеравненски овчари, пристегнати в бозави панталони, с очи, изпълнени още с ширината на полетата, и кожени селяхлъци на поясите си, където бяха подпани кавалите им, с които и сега не искаха да се разделят. Каква неведома сила подлудяваше тия мирни и работни хора? На всички лица се четеше някаква упорита воля, очите горяха,

гърлата не пресипваха да реват и да се провикват.

Множеството порасна още повече, когато към него се присъединиха и гражданите. Тук беше и Люцкан. Той също заминаваше, обут беше с цървули и бели навои, но всичко това върху неизменния му и официален редингот – нещо, което го правеше твърде смешен.

– Гледай го Люцкана! – викаха му на всяка крачка. – Че и ти ли бе, Люцкане?

– И аз, разбира се – отговаряше гордо Люцкан. – Мъж не съм ли?

Дори и младите нехранимайковци, които обичаха да си играят с бомбето му, не смееха сега да се шегуват, толкоз повече че наред с Люцкана вървеше, цял настръхнал, Митю Караколев. А отколе той беше се закарал на всичките му неприятели.

– Само ми ги покажи – беше казал той на Люцкана, – и ще видиш как ще им съблека всичката перушина.

Но друго занимаваше чувствителната душа на Люцкана. С търговията си той се прости завинаги, предаде на дядо Руси и таблата, и вересите си. Раздялата и изпращането бяха окичили всички мъже с толкова много и различни цветя, каквито дори и Люцкан не беше виждал. И верен на привычките си и на своята природна слабост, той виждаше и следеше само тях. Ония, които бяха брали тия цветя, не бяха вложили нещо повече от обикновения обичай. Люцкан виждаше нещо повече. Той тълкуваше емблематичното значение, откриваше скрития смисъл на всяка китка и на всеки цвят. Той познаваше хората, знаеше и отношенията им. Годеник или женен, щастлив или отблъснат любовник, единствен син на майка, младоженик или някой самотник – в цветята, с които те бяха окичили гърдите си, Люцкан прочиташе цялата им участ. Ярките и пъстри бои за него говореха, ридаеха, молеха се и благославяха – една сложна и покъртителна симфония, която само той умееше да разбира. И цялото значение на тоя ден и на това събитие за него се изчерпваше с това. То го радваше и вълнуваше, то го и опиваше като с вино.

Всички бяха вече на гарата. Тренът беше готов и голямата машина, окичена със зеленина, пухтеше и изхвърляше бяла пара. Запасните от селата, които имаха малко изпращачи, бяха изпълнили вече трена, и не само отвътре, но и отвън, по платформите и покривите на вагоните. Същинско море от хора заливаше целия перон и околността на гарата. Откъслечни разговори, викове, плач, хиляди заръки – това се чуваше навсякъде.

Люцкан и Митю Караколев правеха последната си разходка по перона.

– Люцкане! – извика нежен женски глас.

И двамата се обърнаха. Беше Цветана.

– И ти ли отиваш войник? – продължи тя.

Люцкан немалко се зачуди, като видя инженера, стегнат в офицерска униформа, изпращан от Цветана и родителите ѝ.

– Приятелю – каза инженерът, – отиваме право в червените пламъци!

Люцкан не отговори на тая шега, но четеше емблематичното значение на цветята, които инженерът държеше, учудваше се още повече и като че си казваше: „Виж ти, пък аз да не зная. Годеж е имало тук!“

– Люцкане – започна весело Цветана, – толкоз пъти си ми давал цветя, сега пък аз да ти дам. Вземи! – и тя му подаде стрък жълта меникша.

„Раздяла!“ – помисли си Люцкан.

– Вземи! – повтори Цветана, усмихна се и черната ѝ луничка дяволито заигра. – Ти разбираш какво значи. Добър път и добра сполука!

Удари звънецът и Люцкан, почти грабнат от Митя Караколев, затече се наедно с всички към трена. Благодарение на силните лакти на ловеца, те можаха да си намерят място при един прозорец и да гледат. Тренът още не тръгваше, говореха си от перона и от вагоните. Из един прозорец висяха жълтите мустаци на Кръстан касапина, а под него жена му, разплакана и свита, притискаше кърпа до очите си. Появи се нечакано на перона и дядо Слави, горд, величествен, окичен с безбройните си медали.

– А! Огън, огън гори на главата ми! – говореше той и показваше с ръка хилядите мъже.

– Виждате ли ги? Сто и двайсет хиляди са. Всички ще ги туря на чифлика си! Кое време е, а?... Жетва, жетва иде!

Никой не обръщаше внимание на него. Но от покрива на един вагон Рачо Самсарът го чу и се замисли. И може би един само той разбра трагичния и пророчески смисъл, който добиваха тия думи в устата на безумния.

Удари последният звънец. Сред вихъра на бурно и гръмогласно ура, тренът се разклати тежко и потегли.

VI

По шосето, което води от Лозенград за Бунархисар, се движи колона войска. В края на октомври е, студено е и вали. Но това не е дъжд, а ситна роса, която вятърът пилее из въздуха, като мокра и лепкава паяжина. Наоколо се изправят сплътени мъгли и от цялото поле се вижда само един не твърде голям кръг. Черният мравуняк от хора и коля се движи през средата на тоя кръг, пълзи бавно, лъкатуши, някъде се струпва на купчини, някъде се разтегля и прекъсва. Няма шум, няма виковете. Дори тежките коля на обоза не дрънчат, не зацвилва нито един кон. От време на време откъм изток се чуват редки топовни гърмежи, но и те звучат тъпо и глухо, като че нещо се разпуква и руши в самата небесна твърд. Колоната продължава пътя си мудро, безмълвно, потопила и двата си края в тъмния хаос на мъглата. Човек би помислил, че това шествие е почнало кой знай откога, ще трае кой знай докога. Под мрачното и безрадостно небе сякаш се нижеше печалната върволица на сенки, които бродят из някакъв фантастичен мир.

Но всичко това изведнъж се променя. Колоната спира. Черните човешки фигури се разбъркват, изпразват шосето и се отбиват по двете му страни. И докато едни се повалят като убити върху раниците си, други се разтичват из близките храсталаци и за миг-два само безброй огньове пламват по цялата дължина на колоната. Мъглите като че спират ледения си дъх. Млечнобял пушек се точи право нагоре в тънки струи, приамливо и топло блясват медночервени пламъци. И голямата колона, тъй тиха и безмълвна доскоро, се оглася от весела и шумна врява.

Както всякога, започва неизбежното надпреварване в огньовете. Най-после всички трябваше да признаят първенството на един грамаден огън, истински пожар, който се подигна някъде към края на колоната. Дим нямаше там, виждаха се само едни високи пламъци, които впиваха езиците си във въздуха. Няколко души отдалеч бяха заобиколили тоя огън и протягаха ръце към него. Сочен и гръмоподобен бас сипеше радостни и ликуващи ноти.

Откъм противната страна на шосето се задава колоездач, навярно някой куриер от щаба, и с мъка влачи потъналото си в кал колело. От всички страни се сипят злоради шегички и подигравки върху тая птица с поломени криле. Но войникът търпеливо понася всичко и продължава пътя си, загледан в големия огън. Той е близко до него и високите

пламъци го облъхват с приятна топлина. Силният и приятен глас отново прозвучава между купчината войници. Колоездачът се сепва и вторачено се взира нататък.

– Варто! – вика той със светнало лице. – Вартоломей Вардев!

Басът изведнъж утихва. Войниците около огъня пушат протегнатите си ръце и се заглеждат в непознатия.

– А! – еква пак басът. – Вълчо! Добре дошел бе, Вълчо! Гледай го ти. Ай, сиромаха! Кончето ти съвсем запряло, горкото...

– Че те все нашенци били тука! – говори Вълчо.

Пред него са Вартоломей, Кръстан касапинът и Митю Караколев, който току-що се задава из храсталаците, също като някой горски дух, космат и страшен, помъкнал на плещите си грамаден сноп от клони и вършина. Той хвърля всичко това на огъня, оправя с ръка увисналите си мустаци и радостно задрусува ръката на гостенина.

– Какво правиш ти? – говори му Вълчо. – Гората ще съсипеш.

– Маке! Не съм я сял аз я! – отвръща Митю.

Всички знаят, че разполагат с много малко време, затова набързо обсипват Вълча с всевъзможни въпроси, толкоз повече че той служеше в щаба на дивизията и все можеше да им каже нещо ново. – Новото – започва авторитетно Вълчо, – новото е туй, че турците бягат и се събират към Чаталджа. А днес-утре – Одрин пада.

– Че уж бил паднал вече я! – обажда се Кръстан. – Вчера ни поздравиха с туй, и ура викахме. – Не, не е вярно. Чухме го и ние, но не излезе вярно.

– Е, кое е вярното? – разсърдва се Митю Караколев. – Вярното, значи, е туй, че ще изпукаме от глад. На два деня по един хляб ни дават. И то колко хляб е – един-два залъка и туйто!

– Хлябът не стига – обажда се Вартоломей и въздиша. – Няма и тютюн!

– Тютюн ще има – успокоява го Вълчо. – В дивизията додоха подаръци. Има и за вашия полк. И писма има.

– Ама тютюн има ли?

– Къде е Рачо? – пита Вълчо и се оглежда. – Не го виждам.

– Кой? Самсарът ли? Ей го де е. Реч държи.

Малко настрана бяха се скупчили тълпа войници и между тях едва се проглеждаше черното и вдъхновено, както всякога, лице на Рача. Разпалено и с живи ръкомахания, той разказваше нещо. – Все речи им държи той – допълни Кръстан. – Учен човек. Вълчо, ти не каза – от кого са тез подаръци? Кой ги праща?

– Гражданите, кой. Тия дни ще ги раздават.

– Ама тютюн има ли? – настоява пак Вартоломей.

Някой леко побутва Вълча за лакътя. Той се обръща гледа като смаян: някакъв непознат човек стоеше пред него, облечен сякаш за посмешище във войнишка униформа. Шинелът му беше извънредно голям, ръкавите криеха ръцете му, паласките му висяха, сухарната торба се мотаеше под коленете му, като торбата на просяк. Но най-чудното в тая странна фигура беше доста големият дървен кръст, пришит отпред на фуражката му. Под тоя кръст и под тая фуражка се гушеше изпито и бледно лице, с хлътнали и угаснали очи, които сякаш се оживяваха само от отраженията на големия огън. Полуспуснатите клепачи придаваха на тия очи кротък, мечтателен поглед. Изведнъж Вълчо се досети кой беше тоя чуден човек.

– А, Люцкане! – учудено извика той. – Ти ли си! Не мога да те позная. И ти си тука, значи. Е, ще вземем тогаз Цариград!

Вартоломей посочи с очи на Вълча големия кръст върху фуражката на Люцкана, смигна му лукаво и каза:

– Люцкане, кажи му! Кажи му, ще вземем ли Цариград, или не!

Лицето на Люцкана доби нещо важно и самоуверено.

– Цариград е наш – започна той. – Кръстът ще победи полумесеца. Ще победи. Честният кръст е туй и православната вяра. Бог не помага на некръстените. Ето ги – направихме ги пух и прах. С какво? – С кръста. И цар Константин е отивал на война и не знаел – ще победи или не. И явява му се кръст на небето и огнени букви: „С това ще победиш.“ В кръста е силата. Носи кръста отгоре си и не бой се!...

Всичко това Люцкан изговори вдъхновено и бързо, като че казваше нещо изучено наизуст. Вартоломей се подсмиваше и лукаво смигаше на Вълча, който не знаеше какво да мисли и гледаше ту Люцкана, ту дървения кръст на фуражката му. Войнствената му реч съвсем не отговаряше на безпомощната му фигура. Под тая чужда маска лесно се познаваше същото това простодушно и кротко лице на същия оня Люцкан, който през добрите стари дни продаваше цветята си, тълкуваше емблематичното им значение и разказваше за своята и чужда любов. Само че сега това лице беше страшно изменено и върху него ясно се четеше умора и едва-едва понасяно страдание. Готов преди малко да се пошегува с Люцкана, както се шегуваха всички с него, Вълчо се разкая, стана му мъчно и с тона на Люцкановите думи каза:

– Право е, Люцкане. Кръстът ще победи. А ти как си? Май много ти тежи раницата.

– Не му тежи тя – обади се Митю Караколев. – Добре си е Люцкан, нищо не му е. И две раници носва той, само таз кал да не е. Па и повечко хляб да има.

– И тютюн – скръбно додаде Вартоломей. – Тютюн не са ли изпратили, Вълчо?

– Та нищо повече няма от тютюн. Пакети за войниците, папириси – за офицерите.

– Ех, божичко, туй на искам! – прогърмя басът на Вартоломея. – Тютюнец ми дай ти мене, па после да става каквото ще!

– Ама и друго има. – И друго ли? Какво?

– Подаръци. Чорапи, ризи, фланели, ръкавици. Плели са ги госпожиците от града. За героите на фронта.

– Люцкане, чуваш ли? – извика Вартоломей. – Цветана сигур ти е пратила нещо. Потайваш се сега, дяволе! Вълчо, нали има и за него нещо от Цветана? Има, аз зная. Макар ида се сгоди за инженера, ама пак има. Стара любов е туй. А, Вълчо, нали?

– Трябва да има – засмя се Вълчо.

– Има? Аз знаех, че има! Любов е туй Люцкан гори в червени пламъци. По-ема!

– Варто! – викна му Караколев и направи такъв недвусмислен знак с юмука си, че певецът изведнъж млъкна и гузно се заозърта насамнататък.

Откъм началото на колоната войниците започнаха да стават, присътягах раниците си и се събираха на шосето. „Стани!“ – чу се команда и наблизко. Вълчо и приятелите му прекъснаха разговора си, не намираха повече какво да си кажат, стиснаха си набързо ръцете и се разделиха с тая искрена и трогателна сърдечност, с която се разделят всички на бойното поле, защото не знаят дали пак някога ще се видят. Колоната отново пое пътя си по шосето. Малко по малко безбройните огньовете останаха назад, гаснеха един след друг и последните струйки дим чезнеха и се топяха в мъглата. Пряко мъртвия и неприветен кръг на полето отново се проточи черният мравуняк от хора и коля. Приведените фигури пристъпваха бавно и безмълвно, полюлявани от умора, с колебливи и несигурни крачки из плъзгавата кал. А над тях небето беше все тъй безутешно и мрачно, все тъй ги обграждаха сключените стени на мъглата, дъждът валеше непрестанно и хвърляше върху тях студената си и мокра мрежа.

Не мина много и започна да се стъмнява. Кръгът от двете страни на шосето става все по-тесен и по-тесен, дъждът се усилва, мракът припада

едновременно от всички страни. За няколко минути само настъпва тъмна като тъмница нощ. Напред блещи грамаден пожар – гори някакво село. Но този пожар не е като други. Не се виждат пламъци, не се издигат виелици от искри. Зданията горят отвътре, очертанията им се губят и в черния мрак се показват само, ослепително осветени, прозорците на всички етажи. Войниците неволно се заглеждат в това феерично зрелище. Умората замъглява съзнанието, очите са готови да виждат странни видения: като че тия здания не горяха, а бяха осветени от хиляди полюлеи, имаше музика, танци, ставаше в тях някакъв сатанински весел пир.

Ярката светлина реже очите и нощта става още по-черна. Калта е гъста и плъзгава, на всяка крачка войниците падат. Охкания, викове и проклетия се чуват навсякъде из пътя. Ротите са разбъркани. Движат се само отделни групи. Люцкан и Митю Караколев са наедно. Мъчителният път, дъждът и калта ожесточават Караколева, той се ядосва и ругае постоянно, но, стар ловец, вижда като денем и предупреждава Люцкана за всяка опасност: „Внимавай! – вика понякога той – локва има!“ Или: „Чакай! трап има! Дай си ръката!“ Люцкан е капнал от умора, мълчи и с последни сили върви като насъне. Напред все тъй блещи пожарът, и близо е уж, и не се достига, тъмнината е черна наоколо и глухо и монотонно ръми дъждът. „Пета рота! – вика някой отчаян глас. – Пета рота!“ „Тук пета рота!“ – обажда се друг. И по цялата дължина на пътя като многократно ехо звучат и се повтарят имената на всички ротите. Голямата и стройна доскоро колона беше се разсипала в нощта, като ято заблудени птици.

VII

Съмва се. Времето се поправи, дъждът престана. Но в гората, из която се движи сега колоната, е още мокро и студено, от дърветата сълзят капки. Тук-там само се виждат малки късчета от изясненото небе, слънцето пламти по златните върхове на гората, но долу, където земята е вечно влажна, покрита с гнилоч и сухи листи, не прониква нито един луч. Тежкия път дотяга вече. Лицата на войниците са измършавели и пръстенозелени, в присвитите им устни и навъсени погледи стои едва съдържан яд срещу тия безизходни лабиринти, които пристягат душата като с железни обръчи. Но ето, високите дървета остават назад, още няколко крачки, и отатък ниските и окършени храсталаци погледът среща необхватен простор, слънце и въздух. Излизаха на открито. Още малко, и нова изненада: наблизо се виждаше някакъв град. Бял, чудно хубав град.

Това беше Странджа – малък планински градец. Нищо невиджано и необикновено не можеше да има в него, но безкрайните походи из гори и планини посред дъждове и кал, това вечно тегло беше притъпило душата. Окоето не виждаше нищо друго, освен едни и същи хора, измършавели, почернели и грозни, изгубили почти човешкия си вид. Мярката за времето се губеше, миналото не се помнеше, страданието и мъките изглеждаха вечни. И ето тия откъснати от света и живота хора виждаха сякаш някакъв мираж: град, човешки жилища. Хубави, бели къщи със светнали на слънцето прозорци, градини, черкви. Всичко това говореше за невероятни удобства, за охолност и чистота, за топли огнища. Дадоха почивка и никога тя не е била тъй на мястото си. Войниците насядат като покосени и очите им са все още устремени към града.

Нататък гледа и Люцкан. Но той е зле. Излегнат на една страна, с мушнати в джобовете си ръце, той се гуши в подигнатата яка на шинела си и все още не може да се стопли. Дрехите му са мокри и кални, смачканата му фуражка с дървения кръст отпред е паднала чак до ушите му и под нея лицето му изглежда някак смалено и восъчнобледно. Очите му горят, от време на време той се присвива и цял потреперва.

– Съблечи си шинела! – говори му Караколев. – Мокър е и с него е по-студено. Не бой се, ще ти мине. Настинал си. Чакай да влезем в града, ще видиш как Ще те изцера аз тебе! Няма ли да хапнеш малко?

Люцкан отказва и по-силно затреперва. Това не се харесва на

ловеца. Според него, човек може да бъде болен от каквато и да е болест, но яде ли си – опасност няма. А Люцкан не искаше да тури нищо в устата си.

– Че да хване мене я! – ядосва се Караколев. – Или пък онзи въртоглавия Вартоломея. Таман за треска човек! Ама на – виж де дошла!

Наоколо кипи весела глъчка. Късата почивка, топ-лото слънце, няколкото залька хляб, хапнати набързо, близостта на града – всичко това извършва цяло чудо. Войниците се съвземат и съблекли мокрите си шинели, откриват яки и здрави тела, всички са бодри и весели. Странанията, денонощните походи, страшната умора, когато всекиму се струва, че губи последните си сили и сеща вече ледения лъх на смъртта върху лицето си – това се забравя и като че не е било. И сред тия силни и калени хора Люцкан се чувства още по-безпомощен и по-слаб. Струва му се, че оттук нататък не би могъл ни крачка да направи.

Той се извърща и търси с очи приятелите си. Рачо Самсарът е събрал около себе си многобройни слушатели. Разкрячен, с цигара в уста, бодър и як, убеден в умственото си превъзходство над всички, които го заобикалят, той високо тълкува последните новини:

– Не вярвайте туй, момчета! Мир няма да има. Може и да са изпратили турците парламентъор, и да искат мир, но туй не е искрено. Искат да ни играе Османа, да спечели време, докато си изкопае окопите на Чаталджа и си нареди там топовете. Казвам ви, не само че няма да има мир, но скоро ще имаме такъв бой, какъвто досега не е било.

А Вартоломей не може да се начуди на града.

– Дявол да го вземе! – гърми той със своя бас. – Че има планина Странджа – това знаех. Но че имало някакъв град Странджа – хич и на ум не ми е дохождало. Я гледай на-ей туй било Странджа. И колко черкви имат тия хора: една, две, три. Където погледнеш, кръстове. Набожни хора. Люцкане, ако видят твоя кръст, току виж, че почнали да се кръстят на среща ти и да ти се кланят.

Наместо Люцкана отвърща Караколев, и то тъй, че Вартоломей веднага млъква и отива да слуша речта на Рача.

Недалеч се появяват голяма група конници, дошли навярно по друг път. Това е началникът на дивизията. Веднага в града забиват камбаните на всички черкви. Войниците стават. Гръмва музика, колоната влиза в шосето и тръгва към града. Под отсечения и ободряващ ритъм на марша, бъркотията чезне, всеки застава на мястото си, поема крака и скоро цялата тая безбройна маса навлиза в улиците на града, стройна, мъжествена и бодра, страховито разлюляла над себе си гора от светнали на

слънцето ножове.

Отначало като че няма никой. Улиците са пусати, тук-таме само из прозорците учудено и плахо надничат хора. Но наблизо, където сградите отбягват една от друга и откриват широк мегдан, се чува висока и объркана глъчка. Началото на колоната и острията на ножовете се губят сред тъмната маса на безбройно множество мъже, жени и деца. Чува се ура, чува се отделни викове, откъслечни и бързи разговори. Тоя шум привлича с нова и неотразима сила, вълнува и в такта на музиката, която глъхне надалеч, войниците пристъпят с достойнство и гордост, които учудват и самите тях. Цял преобразен, с все тъй изпито, но вдъхновено лице, нашарено с черни браздулици пот, върви Люцкан и тъй юнашки бие крак по калдъръма, че Митю Караколев, записан сам за собствения си вид и маршировка, не може да се въздържа да не го погледне изпод око и да не се усмихне.

Те са вече в самата среда на множеството. Хиляди лица, усмихнати и радостни, хиляди очи, устремени в тях, ура и – цветя, които се сипят от всички страни, описват разноцветни дъги във въздуха и падат върху тях. Цветя! Тях гледа само Люцкан, тях единствено вижда. Тия пресни и смеещи се бои, които проблясват на слънцето, ликуват и говорят на своя сладостен и тайнствен език, който само той разбира. Неудържимо вълнение души гърдите му, сълзи замъгляват очите му.

Той не иска тия цветя за себе си. Не успява да вземе нито едно от тях. Но как би желал да спре погледа си на всяко едно, да чуе от самото него тия нежни думи, които то мълви. Цветя! Цветя! Хиляди бели, червени и всякакви цветя!

Навалицата е тъй голяма, че мъчно може вече да се върви. Това е същинско море от хора, които плътно се притискат едни други, едни само обезумели от радост очи и разкрити уста, които викат. Над всички тия най-разнообразни физиономии се издига някакъв великан, хубав гологлав мъж, с голяма черна брада. Всички викат, но мълкват, за да си починат. Човекът с високия ръст и черната брада гледа прехласнато пред себе си, като че вижда някакъв сън, и реве непрекъснато ура. Някой го тегли за лакътя и иска да му каже нещо, но той не чува и продължава да вика.

– Си го видел брат ми? Си го видел? – говори някой и сочи с пръст някого измежду войниците. – Бре, момци! – говори друг, вцепенен от радост. – Бре, момци, он ли е царо бре! Он ли е, а? Навалицата почва да редее, но все още има хора край къщите. И ето из една врата чевръсто и грациозно излиза младо момиче. То е още с късичка рокля, в тая

очарователна възраст на утрешна зряла девойка. Лицето ѝ е слабо румено, косите – смола, изпод извитите вежди големите черни очи горят. Тя се усмихва, държи в ръката си голямо бяло цвете, заглежда се една минута и се затичва напред.

– Mon capitain! Mon capitain! – вика тя на офицера, който язди на кон. Mon capitain!

Гласът ѝ е звучно нежен и пее.

– Mon capitain! – вика тя още веднъж и засрамена, че не я чуват, спира се, бузите ѝ още повече руменяят, очите ѝ овлажняват.

Люцкан и Караколев маршируват наспоред нея. Те виждат, че тя е чужденка, но разбират какво иска да каже.

– Господин подпоручик! – вика Люцкан, за да послужи. – Господин подпоручик!

Хубавите очи на девойката се спират за миг върху Люцкана. Изненада отначало, после – уплаха и най-после нескривана жалост се изписва на лицето ѝ. И разсъдила може би, че всички тия хора еднакво са достойни, че може би първи измежду тях трябва да бъдат ония, които най-много страдат, тя се затича право срещу Люцкана, протяга ръка и му подава цветето.

– Не! На тебе, на тебе! – говореше тя на чуждия си акцент. – На тебе, войниче!

Люцкан се спира, смутен, изненадан. Но той не забравя предишната си галантност и, прави такъв дълбок и грациозен поклон, който от своя страна изненадва госпожицата, докато странният му вид все още я учудва и плаши. Тя го поглежда още веднъж, усмихва се пак и леко като сърна се изгубва назад.

Но очите на Люцкан са в цветето. Разкошна бяла хризантема с нежни и чисти като сняг листца. Вълна от нежност, трогателна доброта и невинност лъхва в душата на Люцкана. Цял един свят, откоleshен и хубав, се открива пред очите му, той гледа това чудно цвете, което след веселия празник на лятото донася със себе си тихата меланхолия на есента. Всичко това той най-добре знае, в паметта му нахлуват готовите фрази из неговата наука за цветята. И той забожда хризантемата на гърдите си, усмихва се и радостно и скръбно говори: – Бяла хризантема. Прощаване. Няма вече нова любов!

VIII

До вечерта Люцкан можа да върви наедно с всички и никъде не изостана. Той беше като пиян: говореше какви не глупости, смееше се без всяка причина, лудуваше. Веднъж дори, възползуван от общото внимание на цялата рота през една почивка, той се покачи нависоко и произнесе оттам, вдъхновено и пламенно, както всякога, своята проповед за победата на кръста над полумесеца. Войниците се смяха до премаляване. Че той не е с всичкия си ум, в това те ни най-малко не се съмняваха и никаква вяра не даваха на думите му. Тях повече ги забавляваше самата фигура на тоя дребен и страшно измършавял човек, който проявяваше днес една живост, тъй малко отговаряща на силите му, при това и с такова фанатично постоянство продължаваше да носи дървения кръст на фуражката си. Сега пък беше се накичил и с някакво бяло цвете.

Но това трая само един ден или, по-право, само няколко часа. Още на другата сутрин, щом се събуди върху голата земя, където беше позаспал, Люцкан усети такава голяма слабост, каквато никога досега не беше го налягала. Главата му тежеше, нозете му не държаха, треската му отново се повърна. Но най-странната и за самия него промяна беше тая, безпричинна като че ли, тъпа като физическа болка и все пак сладостна някак тъга, която обливаше душата му. Той притихна, не говореше вече, избягваше дори погледите на другарите си. Страданията му бяха по-големи, отколкото по-рано, но той ги понасяше покорно, не се оплакваше, не охкаше. Изглеждаше дори, че той повече не страда: някакво особено спокойствие легна връз лицето му, очите му между червените и възпалени клепачи гледаха прехласнато, понякога той се усмихваше, а ония, които вървяха близо до него, чуваха го да говори нещо тихо и неразбрано на себе си.

А походът продължаваше и никога страданията и мъките през него не са били тъй големи и тъй страшни, както сега. Войските все повече и повече се вгълбяваха в горите на Странджа. Диви, пустинни и негостоприемни бяха тия гори! Пътища липсваха, мостове никой не беше строил. Срещаха се едни само пътеки, които тъй нечакано се прекъсваха и губеха, както нечакано бяха се и появили. Топове и обозни коля изведнъж се озоваваха посред чести и непроходими гори. Трябваше с часове да работят брадвите, за да се отвори пъртина. Някъде се изпречваха пък върли, почти отвесни урви и капналите от умора коне спираха. Тогаз

около всеки топ се прилепяхе купчина войници, които тикаха, ездачите плющяха с камшиците си и викаха, конете налягаха последните си сили, коленичеха на предните си нозе, изправяха се пак и едва успяваха да помръднат на няколко крачки тежкия си товар. А малко по-късно, вече по отвъдната страна на стръмнината, те летяха стремглаво надолу, ни възжета, ни спирачки помагаха и неведнъж под тежките колелета оставаше някой обезглавен и разкъсан труп.

Не по-добре бяха и ония, които вървяха пеш. Дъждовете продължаваха да ваят, в гората беше вечно влажно, всеки поток беше се превърнал в мътна и буйна река, която трябваше да се гази. Силите изневеряха и на най-издръжливите. Почивка не се даваше, краят на тоя мъчителен поход не се виждаше. А наоколо бяха все тия мълчаливи, сякаш омагьосани и прокълнати гори. Дните бяха мъгливи и студени, нощите – тъмни, без месец и без звезди, сегиз-тогиз осветявани само от кървавите сияния на далечните пожари.

Поради пороите и развалените пътища обозите изостанаха назад и никакви припаси не стигаха вече до войските. Наоколо не се виждаше ни следа от човешки жилища. Настъпи най-лошото – гладът. Не остана троха хляб у никого и от няколко дни само някой кочан мисир, суров или набързо изпечен на пуканки, беше лакомата и единствена храна, каквато не всеки имаше. Лицата изпосталяха, очите гледаха мрачно и диво, в душите се събираше глух и гневен ропот. Редът, другарството, най-простата човещина – всичко се удави и заличи в свирепата и груба проява на инстинкта. У всеки, дори и у най-кроткия, заговори само звярът.

Грамадната колона се провираше из гората подобно на исполинска змия, отмаляла и ленива, която само тук-там показва прешлените си. Движеха се безредно и разкъсано, по откритите полянки се появяваха само отделни групи. Дървеният кръст на фуражката и бялата хризантема, тъй странна сред безкрайната злочестина наоколо, лесно посочват групата, където е Люцкан. Начело е Рачо Самсарът. Той крачи отпуснато, бавно и сипе невъздържани хули против целия свят. След него се полюлява Вартоломей, който изглежда сега по-висок, защото от ден на ден повече изтънява. Но той е по-гърпелив и в сипкавия му глас още звучат весели и добродушни ноти. Тук са и Кръстан и Митю Караколев. Те и двамата почти запазват силите си, но мълчат и свирепо гледат пред себе си. Между тях, или малко по-назад, върви Люцкан. Той е изпаднал и отмалял повече отвсякога, но невидимото блаженство, което таи в себе си, като че расте и се усилва: по-трескаво и по-прехласнато горят очите му,

той се усмихва понякога и тихо продумва нещо на себе си.

Бялата хризантема, макар повехнала вече, още стои на гърдите му, но сега не тъй незабелязана оставаше тя. Често пъти най-груби шеги, подмятания и псувни изкарват Люцкана из мечтателния му захлас. Разбира се, намесата на Караколева поправя всичко. Но веднъж Люцкан се случи сам. Двама двойници току-що бяха се били за парче кукуруз, и двамата обхванати от нечовешка ярост, подобно на гладни вълци. Люцкан неволно се запря и се загледа. Единият войник избяга. Изведнъж Люцкан се намери лице с лице срещу тоя, който беше надвит и ограбен. Какво страшно и обезобразено от яд беше това лице! Погледът му, помътен и див, се спира върху несъзнателната усмивка на Люцкана, злобно се насочва и към бялата хризантема.

– Ти какво се хилиш пък бе? Виж го ти! И с китка!

Доде Люцкан се усети, той грабва хризантемата, хвърля я на земята и безжалостно започва да я тъпче с ботушите си.

– Чакай! Недей, моля ти се. Чакай, какво... Ама защо тъй... Изкриеното от яд лице на войника се обръща още веднъж към него.

Последва груба псувня.

– Хората мрат от глад, а той с цвете се закичил.

Люцкан поглежда към земята и от хризантемата не вижда ни следа, поглежда и подир войника. Очите му се премрежват от сълзи.

– Какво има? – пита Караколев, който току-що пристига.

– Цветето ми стъпка. Нищо не му правят хората, а той... Стъпка го, на! – И Люцкан се разплаква, както плачеше някога, когато му удряха бомбето в земята и дърпаха полите на редингота му. Друг да беше на мястото на Караколева, би се смял с глас. Но ловецът познаваше добре Люцкана, при това беше изгладнял и страшно озлобен.

– Каж ми го кой е! Каж ми го само кой е! – викаше той.

Но войникът е далеч и не Люцкан беше човекът, който можеше да го различи и познае между безбройните еднакви фигури.

Тия груби обноски обиждаха Люцкана до дъното на душата му. Той не можеше да мрази никого, но започна да се бои и да отбягва всички. Огорчен, беззащитен и слаб, той чувствуваше, че умира от мъка, най-злочест и най-сиротен от всички хора на света. Не разбираше как беше попаднал тука и де отива. Войната доскоро го увеличаше, помнеше и разбираше най-вече началото ѝ, она шумен и незабравим празник, когато от всички страни се сипеха потоци цветя, грееха на слънцето, говореха на своя чуден и тайнствен език. Това беше хубаво и весело. Но войната, която виждаше сега, беше безмилостна и страшна и главно –

неясна и неоправдана. Като че някаква зла и враждебна стихия беше го грабнала и го влачеше въпреки волята му. Той не можеше да се противи и вървеше там, където отиваха всички. Едно беше ясно за него: миналото. Мирният и безвреден живот, катадневната работа, за която трябваше само хубаво време, слънце и една табла с цветя. Тоя живот възкръсваше сега със спомените му, изпълваше мислите му и виденията, които се рисуваха пред очите му, докарваха това странно блаженство у него, несмушавано от страдания и болки. Той приличаше на сомнамбул, който най-спокойно върви по края на някоя бездна.

За какво не си спомняше той, какво невъзобновяваше в паметта си. Виждаше се отново в града, здрав, спретнат в черния си редингот, с гладко причесана и напомадена коса, щастлив с любовта си, вдъхновен от вещателните слова, които му нашепват пресните и дъхави цветя върху таблата му. Често той си спомняше и за бялата хризантема, тъй жестоко стъпкана в калта от лошия она войник. Спомняше си и за хубавото момиче, което беше му я дало, но неговите черти се тъмнееха и чезнеха в паметта му и наместо него, по-ясно и по-живо се явяваше образът на Цветана. Той и поднася същата тая хризантема, а чистата ѝ като сняг белина го облъхва с примирение и тъга.

– Госпожице – печално говори той, – вземете! Бяла хризантема. Прошаване. Няма вече нова любов!

И хубавото лице на Цветана с черната луничка на бузата ѝ тоя път не се усмихва. Изпод дългите ресници тъмните ѝ очи го гледат продължително и скръбно. Жално, до болка жално му става за самия него и забравил отдавна майчина милувка, невидял нежността на сестра, нему се струва, че скланя глава на коленете ѝ и задавян от сълзи, говори:

– Болен съм. Ще умра. Скоро ще умра!

А походът продължаваше, горите на Странджа нямаха край. Най-после стигнаха едно място, за което казаха, че е последната точка на тоя мъчителен марш. Имаше наблизко някакво безлюдно село, чието име друг път би останало неизвестно, но сега беше на всички уста: Софас. Софас! – име на страшна и безкрайна морга, която никои не предугаждаше още. В един само миг изникват безбройни биваци. Времето е топло, на ясното небе изгрява бледният рог на месеца. Но звездите на небето не са толкоз много, колкото са светлите точки на бивачните огньове. Безбройните човешки маси, припъззели с последни сили из дебрите на Странджа, отдъхваха, весели, доволни, щастливи почти. А още на другия ден дойде най-страшната от всички беди. Яви се холерата.

Люцкан лежеше по цял ден в палатката. Той нямаше сили да

пристъпи и крачка надалеч. Но хубавото време, слънцето и топлият вятър навяха в душата му неизказано блаженство. Той се вглъбяваше в спомените си, мечтаеше, усмихваше се. Вечна пролет цареше сякаш по тия места. И ако той не чувствуваше такава умора и би отишел наблизко из гората, струваше му се, че под всеки храст би намерил теменуги.

А наоколо вилнееше страшната и безмилостна смърт. Не тая смърт, която очите безтрепетно посрещат в битките. Не тая смърт, която настъпва в един само миг, наедно с тихия стон на куршума или сред ослепителния блясък на шрапнела. Тая смърт като че беше по-малко страшна, защото се знаеше и се посрещаше в опиянение и забрава. А тук вилнееше сега друга смърт – невидима, коварна и неумолима. Кого щеше да поразии и кого щеше да отминее? Върху всички тя насочваше заплашителния си пръст, облъхваше ги с ледения си дъх, над всички еднакво тежеше – свирепа, тържествуваща и ненаситна.

Гробовете никнеха на всяка крачка. Болните отнасяха настрана, зловещи лагери из горите, където всяка сутрин живите с последни сили пропълзяха няколко крачки, за да се отделят от мъртвите. Или пък в тъмно и отчаяно примирение оставаха на местата си, за да издъхнат и те между непогребаните трупове. Войната като че се забрави, неприятелят не се ненавиждаше, нито пък някой мислеше за него. Събрана в тесния ъгъл между двете морета, смълчана в биваците, в окопите, в селата и в горите, голямата армия се гърчеше в стонове и болки, намаляваше и се топеше. А времето беше все тъй хубаво, духаше все същият топъл и ласкаещ вятър, грееше топлото южно слънце. Но в тоя блясък тлееха миазми, лъхаше отрова, чувствуваше се зловещият дъх на смъртта. И най-смелите, и най-безгрижните се смутиха. Рачо Самсарът, чийто буен нрав не се превиваше и пред най-големите беди, не ругаше вече и не протестираше, не говореше високо. Не уплаха, а скръбно недоумение и покорност се четеше на отслабналото му и повехнало лице. Той държеше в ръката си малка подвързана книжка, която постоянно четеше, и като посочваше безмълвната и страховита долина, изпълнена с умиращи и с очакващи смъртта си хора, говореше:

– Война! Не при Ески Полос, не при Колиби и Чонгора беше войната. Ето я нея, страшната и безмилостна война! Няма по-голямо бедствие от това на земята. А ние какво си мислехме, когато тръгнахме? Все едно като че отивахме на сватба. Но бог влага често пророчества в устата на простодушните и нищите духом и ги прави ясновидци. Помните ли какво говореше нашият дядо Слави на гарата? – „Виждате ли ги – казваше той за нас, – сто хиляди души са. Всичките ще ги туря на чифлика си.

Кое време е, а? Жетва иде, жетва!“ Ето я на, жетвата. Пред тия толкоз много снопи би изтръпнал и най-ненаситният жетвар!

Не всички го разбираха добре. Но Рачо продължаваше да говори като на себе си. После разгръщаше малката си подвързана книжка и започваше да чете с висок глас:

– И аз погледнах, и ето, кон бледен и на него всадник, името му – смърт; и ада следваше подире му, и дадена му бе власт на четвърт част от земята, да умъртвява с меч, глад, мор и зверове земни. Наблизо седят Вартоломей, Кръстан и Караколев. С разширени от страх очи те внимателно слушат Самсара. Люцкан, легнал в палатката, също слуша, но ясно е, че нищо не разбира. Веднага подир тържествените и вещателни думи на Рача, той съвсем наивно и чистосърдечно извиква:

– Какво хубаво време! Ако и по нас беше тъй, цветя щеше да има и през зимата!...

Рачо Самсарът го поглежда, усмихва се и не казва нищо.

До късно през нощта Вартоломей пя черковни песни. На сутринта го изнесоха из лагера на носилка.

Очите му бяха затворени, главата му отпусната се люшкеше ту на една, ту на друга страна. Два дни по-късно по същия начин излезе от лагера и Рачо Самсарът. Всяка рота изгуби половината от състава си. Смъртта вилнееше и жертвите й нямаха брой.

Люцкан лежеше в палатката си. Смазан от умора, притъпен от болки и страдания, той запазваше все пак странното блаженство на лицето си, гледаше мечтателно, усмихваше се. А вечер заспиваше съня на праведник и сънуваше обширни полета, покрити не с ниви, а с някакви едри фантастични цветя. Всички видове багри блещат сред тях, най-приятен мирис издават. И слънце ги огрява, и вълнуват ги леко топли ветрове...

IX

Вече втори ден трае атаката на чаталджанските укрепления. Ротата на Люцкана е залегнала в рова на едно шосе. Тя е в поддръжка. Веригите са наблизко и оттам иде страховит и многогласен екот: гърмят пушки, зловещо тракат картечници, тъпо и басово трещят експлозиите на бомбите. Грамаден дъб се изправя току пред шосето. Вихрушката на куршумите, която се носи из въздуха, връхлита право отгоре му, чука по яките, като че железни клони, бели кората им, събаря вейки и листа. Ротният командир се тули зад дебелия дънер и предпазливо поглежда напред. Войниците нито говорят, нито се движат. С обтегнати и пребледнели лица, те плътно се притискат към земята, фуражките им чертаят права линия и между тях ясно личи една с дървен кръст отпред. Това е Люцкан. Той изглежда спокоен и прехласнато гледа пред себе си.

Никои не вярваше, че той ще излезе жив из зловещия лагер при Софас. Сам той се чувствуваше много зле и след като изнесоха на носилка Рачо Самсара, повярвал беше, че иде и неговият ред. Той беше толкоз слаб, че поискваше ли някога да се изправи, нозете му затреперваха, подгъваха се и той нямаше какво да прави, освен пак да легне. Но атаката започна съвсем неочаквано и силното възбуждане, което обзе всички, даде неподозирани сили и на Люцкана. На тръгване фелдфебелът отделяше болните от здравите. Вечно ядосан, готов да види навсякъде преструвка и лъжа, той неволно трепна, когато видя болезнения и жалък вид на Люцкана. „Здрав ли си?“ – попита го той. „Гъй вярно, господин фелдфебел!“ – отговори Люцкан, и то само затова, защото тая фраза дойде на устата му, а не другата – „съвсем не“, единствените отговори, които той даваше на всички запитвания на това строго и намръщено началство.

Нему, собствено, беше все едно ще остане ли в лагера, или ще върви напред. Той беше болен – това чувствуваше добре, – но и нещо друго тежеше на душата му и помътваше и без това бедния му ум. На всичко, което ставаше наоколо му, той гледаше с тъпо и вцепенено безразличие. Единственият светъл луч, който огряваше съзнанието му и го повръщаше към действителността, това бяха мислите му за миналото. Само тия мисли можеха да се задържат в паметта му, само те можеха да запалят пламъка на угасналите му очи, да докарат усмивка на безкръвните му и посинели устни. Машинално той вървеше наедно с всички, машинално вършеше това, което вършеха и те. Понякога той дохождаше повече на

себе си, шрапнелите, които се разпукваха наблизо, го сепваха, разбираше вече добре това, което ставаше наоколо. „Виж го ти турчина – весело си шепнеше той, – не иска току-тъй да си даде царството. Държи се!“ ... Но веднага потъваше в предишните си мисли, повръщаше се към неизменните си спомени и като гледаше същите тия шрапнели как низеха във въздуха млечнобели, с огнени сърцевини кълба, струваше му се, че вижда странни някакви цветя, които ту чезнат, ту разцъфтяват във въздуха.

Той лежеше сега в рова на шосето и гледаше пред себе си. Мъглата нечакано се раздигна. Откриха се зловещите очертания на чаталджанските фортове. Жива душа не се виждаше по тия голи и посърнали поляни. Но зад всяка могила и зад всеки хълм светваха кратки червени блясъци – стреляха прикритите батареи. Гърмежи не се чуваха, защото всичко се сливаше в един непрекъснат адски шум. Тоя шум расте от минута на минута. От високия дъб по-често се ронят листа и съчки. Гърмежите, трясъкът, фучението на гранатите, зловещото тракане на картечниците – всичко това не само че не плаши Люцкана, но, напротив, събужда у него някаква странна веселост. Той следи червените блясъци, които се показват по цялата линия на хоризонта, радва се, когато те са особено много, иска му се дори да се пошегува над самия себе си. „Хехе! – нисичко се провиква той. – Люцкан гори в червени пламъци. По-ема!“

И той продължава с още по-голямо внимание да следи червените блясъци. Те се явяват ту изрядко, ту по много изведнъж, преплитат се и се догонват. Всичко това е тъй хубаво. Като че някаква невидима ръка с лудешка весела щедрост пилееше на всички страни червени като пламък цветове. „Лалета! – мисли си Люцкан. – Червени лалета. Любов, само любов!“

Изведнъж той скача, защото доста късно е забелязал, че другите войници са станали и той трябва да ги догонва. Ротният командир не е зад дънера на дъба, а върви далеч пред ротата и силно размахва сабята си. Войниците вървят из хрусталаците, сухата шума хрущи под стъпките им, някакви плахи звукове замират във въздуха и от време на време нещо силно изплющява на земята, или пък сред вейките на дърветата. Гората се свършва и войниците излизат на открито. Отново се рисуват на хоризонта мрачните очертания на фортовете и зад тях непрекъснато блещят червени светкавици. Люцкан гледа нататък. Мисълта за червените лалета изниква в ума му. „Любов!“ – шепне вече той, но изведнъж нещо силно го блъсва в гърдите, пред очите му притъмнява, той се

полюлява, изпуска пушката си и с прострени напред ръце, пада ничком на земята. От войниците някои го забелязват, някои-не. Всички бързо отминават напред.

Мина се много време. Надвечер ония, които бяха отишли да атакуват, отстъпиха назад. Люцкан лежеше в същата поза, в която беше паднал. Лицето му беше избистрено и бледо, под него земята се червенеше от кръв. Войниците, които на връщане минаха покрай него, помислиха, че е убит. Но ето, той бавно и уморено отваря очи. Никъде не го боли, но ръце и нозе са като вкочанени, нещо го натиска и той няма сила да направи и най-малкото движение. „Ранен съм“ – досеща се той и кръвта, която облива дрехите му и земята под него, го уплашва. Няма ли кой да го види и прибере? Защо не дохождат още санитарите да го превържат? Той иска да извика, но из устата му излиза слаб, задавен глас.

Уморен от това малко усилие, той отпуска клепачи и повече не помръдва. Не го боли никъде. Тъй му е добре, да лежи тук, топло е, сън го наляга. Весело му е дори. Някой го гледа, говори му нещо много хубаво, усмихва се. А! Това е Цветана. Тя седи на прозореца, на коленете ѝ е сложена неразтворена книга, тополите хвърлят дълга сянка пряко улицата. Той се спира под прозореца, таблата му е пълна с цветя. Той избира една едра и бяла хризантема и я подава на Цветана. Мъчно, неизказано мъчно му е в тая минута. Сълзи се явяват на очите му. „Госпожице-едва-едва продумва той, – вземете. Бяла хризантема. Прощаване. Няма вече нова любов!“

Той иска да говори още много, но гърлото му засъхва, устните му горят, цялото му тяло тежи и тръпне в нетърпими болки. Бавно и с мъка той отново открива очи. До него е нисък някакъв храст, но той, който знае защо, му се вижда като необикновено високо и голямо дърво. Тихо е. Никъде вече не се чуват гърмежи. Прозрачна и млечнобяла мъгла замрежда въздуха. Къде е той? Защо е тук, какво става с него? Неутолима жажда гори устата му – капка, поне капчица вода да има! Отново той прави усилие да се подигне, но тозчас като че хиляди ножове пронизват гърдите му, глухо простенва и се отпуска пак на земята. Боли го сега навсякъде. Никой няма да му помогне и той ще умре. Става му страшно. Сиротен и злочест през целия си живот, той чувства безкрайна жалост за себе си, в паметта му, над която болките хвърляха вече гъстия си мрак, изведнъж проблясва нещо свидно и любимо, нещо безкрайно мило. И в последната искрица на съзнанието си, събрал всички сили, които му оставаха, той извика: „Майко! Майчице!“

Тоя глух и горък стон заглъхна без ехо в нощта. Настъпи кратка

пауза от напрегната тишина. Веднага след това откъм насрещния рид, където се тъмнееше черната маса на гората, се зачуха странни гласове. Жални и тънки писъци се издигнаха най-напред, като че плачеха пеленачета, след това гласовете се усилиха и се смесиха, плачеха едни, смееха се други.

Виеха глутница чакали.

Съмна се. Времето беше чудно хубаво. Очистено от мъглите, небето се усмихваше, възхитително ясно и синьо. Изгря слънце, откъм юг задуха топъл и нежен като милувка вятър. Тихо и безлюдно беше все още наоколо. Люцкан лежеше на същото място и в същата си поза. Нищо не показваше, че в тоя неподвижен и вкочанен труп може да се таи още искрица от живот. Но ето натежалите клепачи потрепват, бавно и с мъка се отварят и затварят. Най-после те се подигат и откриват очите – мътен, блуждаещ и нищо не виждащ поглед. Той гледа тъй дълго време и не може да разбере ни къде е, ни какво става с него. Никъде не го болише, нищо не желаше, нищо повече не му трябваше. От време на време нещо стяга слепите му очи, погледът му се замъглява и той нищо вече не вижда. Струва му се, че минава след това дълго, безкрайно дълго време. Отново той отваря очи. Ниският храст е пак пред него, той го гледа, но никак не може да разбере какво може да бъде това гигантско и чудновато дърво. Много време и много усилия бяха му потребни, за да разбере, че това не е никакво дърво, а обикновен храст.

Но нещо друго обръща вниманието му. Нещо се белее отстрана на храста, губи се и се показва. Какво може да бъде пък това? Огромни два кръга, единият по-голям и бял и вътре в него – друг по-малък и жълт. Тия кръгове висят във въздуха, люлеят се, някаква радостна усмивка иде сякаш от тях. Постепенно и тия кръгове намаляват, стават съвсем малки, очертават се определено и ясно. Та ето що било това!

Стрък бяла лайка, малко едно цвете, което се полюляваше от вятъра и ту се възвиваше, ту показваше цялото си венче срещу погледа на Люцкана. Той разбра най-после какво виждаха очите му. Погледът му не се отмести вече в друга посока. И ето, като по някакво чудо сякаш, лицето му се разведряше, някаква тиха и вдъхновена радост раздипляше бръчките му, отпъждаше сенките. В угасналия вече поглед заблещука слаба искрица, устните се помъчиха да се усмихнат. Едната му ръка сочеше нататък. Пръстите се разшаваха и бавно, с мъчителни и отчаяни усилия се насочиха към засмения цвят, леко разлюлян от вятъра...

Х

Няколко дни по-късно на Чаталджа беше спокойно и тихо. Примирието беше сключено и многобройни флагове показваха демаркационната линия между двете страни. Из пространните поляни, които оставаха между тия флагове и където беше се разиграла страшната драма на боя, лежах безбройни трупове. Прибираха ги и ги погребваха сега. По всички посоки, като работни и грижливи мравки, сновяха санитарни. Двама души конници отиваха ту при една, ту при друга група. Това беше един санитарен полковник, придружен от млад момък, офицерски кандидат. Полковникът беше дал нарежданията си и се връщаше вече в землянката си. Хубавото време, мисълта за добрия обяд, сключеното примирие, което туряше край на страшната война и премахваше всяка опасност, всичко това го настройваше най-весело. Неговият голям чин му даваше и правото да съди за всичко авторитетно и умно.

– Забележете, млади момко – разтегнато и напевно говореше той. – Забележете добре позите на тия кадаври. Не личи ли в тях ясно туй, що е движело душите им в последната минута? Да, интересен факт...

Случайно те минаваха покрай трупа на Люцкана.

– Вижте тоя – продължи полковникът. – Вижте лицето му, вижте прострението му напред ръце. Като че да би могъл да стане, отново би полетял срещу врага...

Младият момък слушаше толкоз, колкото чинопочитанието го задължаваше. Той се вгледа в това изгаснало и безжизнено лице, забеляза вторачения поглед и това чудно умиление, което беше застинало на него. Проследи посоката на погледа, проследи и протегнатата ръка. Очите му срещнаха белия цветец, леко разклатен от вятъра. Той спря коня си и още веднъж се вгледа в трупа. „Бедният! – помисли той. – В последната си минута той като че се е мъчил да откъсне това цвете!“

КРАЙ

Източник: Словото
Набиране: Гургана Мечкова или Мартин Митов

Публикация

Йордан Йовков, „Събрани съчинения в шест тома“, Том втори; „Български писател“,
С. 1976. Под общата редакцията на Симеон Султанов.

Свалено от „Моята библиотека“ [<http://purl.org/NET/mylib/text/7896>]